

Hoogcasteren stroomt, ijzererts aanwezig was (nr. 2).

Uit het bovenstaande mag men niet opmaken dat het ijzererts uitsluitend aanwezig is in de zijriviertjes, de rijten, van de Kleine Beerze. Men moet er namelijk rekening mee houden dat die rijten pas laat zijn ontgonnen en dat bovendien de bovengrond hier is weggespoeld. Langs de Beerze is de grond al veel langer bewerkt en hinderende ijzerbrokken zijn naar de hoeken van schuren en boerderijen verslept of dieper de grond in gewerkt. Ook is bij overstromingen materiaal langs het riviertje afgezet waardoor eventueel aanwezig ijzererts dieper onder het oppervlak kwam en geen hinder bij het ploegen veroorzaakte. Hetzelfde geldt voor de akkers die door bemesting met stalmest en heideplaggen sinds de middeleeuwen zijn opgehoogd.

Een volledig onderzoek naar de aanwezigheid van ijzer is, alleen door navraag bij de eigenaars, niet mogelijk. Wel is aangetoond dat er in de naaste omgeving van de romeinse villa voldoende ijzererts aanwezig was om daarmee de funderingen van het gebouw te versterken.

G. BEEB (6-3-1981)

EEN MIDDELEEUWSE NEDERZETTING ONDER DE KERKAKKERS VAN DOMMELEN

Vele jaren al heeft A.D. Kakebeeke, wij mogen wel zeggen als pionier, er voor geijverd dat zoveel mogelijk wetenschappelijk disciplines zouden worden ingezet om meer licht te brengen in de middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van de Kempen. „Les chartes ont cessé d'exprimer toute la réalité médiévale” schreef de Franse historicus Le Goff in 1965, een mening die Kakebeeke kon onderschrijven en daarom moesten ook volgens hem de toponymisten, de bodemkundigen, de ecologen, de historisch geografen, de volkskundigen en de archeologen in duurzame samenspraak met de historici nieuw materiaal gaan bestuderen om op die manier de wortels van de Kempense nederzettingen op te sporen. Kakebeeke hielp zelf mee, hiervoor nieuwe werkhypotheses op te stellen¹⁾. Daarbij ging hij er van uit dat de oudste middeleeuwse bewoningskernen onder de huidige dorpen lagen, waartoe de ligging der merovingische grafvelden in de nabijheid dier dorpen hem de meest directe aanleiding gaven. De middeleeuwse archeologen zijn buiten het onderzoek van die grafvelden nog niet of nauwelijks ingegaan op de uitdaging van Kakebeeke om nu ook de nederzettingen zelf te gaan aanpakken. Sterker, het is bepaald opmerkelijk dat de middeleeuwse archeologie, voor zo ver zij zich als verlengstuk van de pre- en protohistorie is gaan bezighouden met agrarische nederzettingen, dit vrijwel uitsluitend heeft gedaan in het gebied dat rechts van de Rijn buiten de voormalige Romeinse Limes en daar meestal nog betrekkelijk ver vandaan is gelegen. In Oost-Europa en Scandinavië was men er al heel vroeg bij, de nederzettingen van, tijdens en na de Volksverhuizingstijd te onderzoeken, hetgeen in die landen

ook alleen met archeologische middelen kon, omdat de prehistorische IJzer-tijd er nog tot ca. 1000 n.C. doorloopt. Het ging daarbij zelden om zuiver agrarische nederzettingen; juist de nederzettingen die meer functies hadden gehad zoals handel en handwerk waren archeologisch het best grijpbaar en kregen juist ook vanwege deze complexiteit de meeste aandacht; men denke aan Helgö, Birka (in de Mälärzee), Eketorp (op Oland) en natuurlijk Haithabu in Schleswig Holstein, dat we hier nog net tot Scandinavië rekenen. Voor het NW Europese gebied buiten Scandinavië bleven het vooroorlogse nimmer uitgewerkt onderzoek te Mönchen-Gladbach, maar vooral het grote onderzoek bij Warendorf in Westfalen in de vijftiger jaren lange tijd het enige voorbeeld dat houvast gaf hoe men zich een specifieke agrarische nederzetting van vóór de tijd van Karel de Grote in zijn opeenvolgende fasen diende voor te stellen, waarover in de Frankische rechtsbronnen alleen summier aanduidingen zijn te vinden²). Hier werden voor het eerst grote boerderijen gevonden met een bovendien verrassende scheepsvormige plattegrond³), alsmede verschillende typen bijgebouwen, als geheel binnen een omheining gelegen.

In Engeland, waar men uit de angel-saksische tijd tot voor kort alleen nietige hutkommen als boerenbehuizingen kende, was men in de vijftiger jaren begonnen met de sedert de late middeleeuwen verlaten dorpen (deserted villages, Wüstungen) te karteren en daarvan een aantal op te graven. Daarbij slaagde men er vooralsnog niet in tot in de tijd van vóór de Normandische verovering door te dringen, omdat de reden voor het verlaten van deze dorpen was dat zij op marginale gronden in een periode van kortstondige economische bloei waren gesticht en daardoor maar hoogstens een of twee eeuwen hadden bestaan⁴). Des te opvallender spraken de veelvuldige en ingrijpende structurele veranderingen die door de opgravingen in deze dorpen werden aangetoond: het laat-middeleeuwse dorp diende men zich niet meer als een statische aangelegenheid voor te stellen! Ook in Frankrijk, waar in navolging van de Engelsen „villages désertés” bv. in verlaten wijnbouwgebieden werden opgegraven kwam men tot dezelfde bevinding⁵). In dat land beschikte men trouwens over een unieke geschreven bron die de dynamiek binnen een middeleeuwse agrarische nederzetting (ca. 1300) – sedertdien verlaten, althans verplaatst – overduidelijk maakt⁶). Het is echter pas aan één Franse archeoloog gelukt om ook enigermate in de diepte van het vroegmiddeleeuwse, merovingische dorp door te dringen, waar echter evenals in angel-saksisch Engeland alleen hutkommen als behuizingen werden vastgesteld⁷). Men mag aannemen dat dit niet representatief is voor het merovingische dorp – maar eerder voor de fase waarin het Franse onderzoek verkeert – omdat het inmiddels in Engeland gelukt is door systematische veldverkenningen binnen bepaalde territoria ook oudere angel-saksische nederzettingen te localiseren en in enkele gevallen nu ook op te graven, bv. in Chalton en in Catholme, resp. in Hampshire en in Staffordshire⁸). Daar kwamen behalve de sedert lang bekende hutkommen nu ook boerderijen van grote afmetingen te voorschijn, in Catholme zelfs van het zelfde scheepsvormige type als in Warendorf. Dat deze huizen werden

gevonden kon alleen door een nieuwe manier van opgraven, nl. door het met hulp van machines openleggen van meerdere hectaren en het schaven van grote vlakken, een graaftechniek die inmiddels vooral op de zandgronden in Nederland, Duitsland en Denemarken was ontwikkeld voor het pre- en protohistorisch nederzettingsonderzoek. Daardoor was na Warendorf nu ook in Denemarken en Nederland een aantal nieuwe nederzettingen uit de periode 400-1200 bekend geworden.

Door deze schaalvergroting van de onderzoekstechniek kreeg de middeleeuwse archeologie ook een meer ruimtelijke gerichtheid: niet alleen meer een vraagstelling naar „het” middeleeuwse dorp en „het” woonhuis, maar naar de relaties van de nederzetting met zijn omgeving, de regio, zowel in de tijd (continuïteit of verandering) als in de ruimte (constante van plaats, dan wel verschuiving).

Wat dat betreft sloot dit onderzoek geheel aan bij het dynamisch veranderingsproces dat reeds aan het verschijnsel van de laat-middeleeuwse verlaten dorpen was gedemonstreerd. Het verlaten of het althans opschuiven van de nederzettingen – in de prehistorie een normaal verschijnsel – blijkt zich tot ver in de middeleeuwen te hebben voortgezet. Een oude dorpsnaam is m.a.w. geen garantie dat de nederzetting op exact dezelfde plaats lag in de tijd waaruit de naam volgens de naamkundigen dateert. De redenen voor deze verschuivingen te vinden, in samenhang met andere structurele veranderingen in het nederzettingsspatroon, in de landinrichting en de landbewerking en in de huisbouw, is niet altijd eenvoudig en heeft op zijn beurt de archeoloog hulp doen zoeken bij andere disciplines, zoals die van de bodemkundigen, de ecologen en de historisch-geografen⁹).

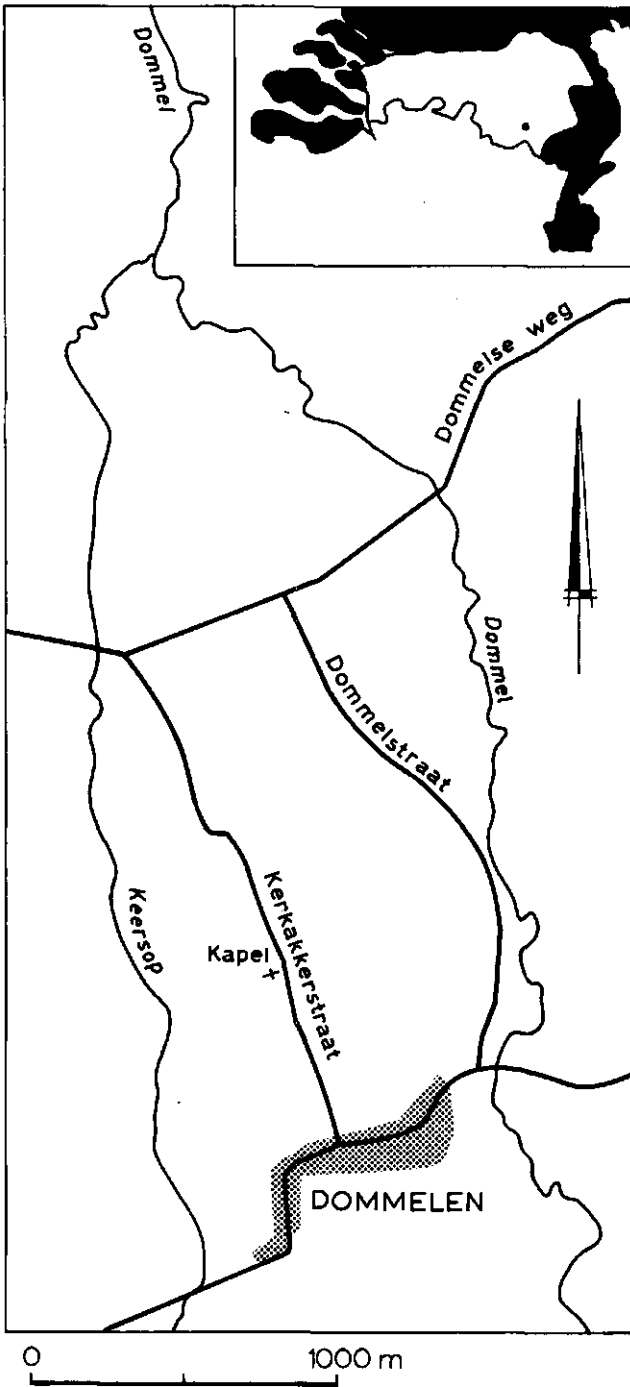
Wij verwijzen hier graag naar het onderzoek in Drente bij de dorpen Eursinge, Odoorn en Gasselte – waar de samenhang met zowel de prehistorische bewoning als met de latere esverkaveling reeds diepgaand onderzocht is¹⁰ – en naar het onderzoek op de Veluwe bij Kootwijk en Horst¹¹), onderzoek dat parallel verloopt aan dat in NW Duitsland bij Flögelndalem¹²) en in Denemarken bij Omgard, Vorbasse en Seadding¹³). In al deze nederzettingen zien wij wat de huizen betreft een zelfde ontwikkeling – natuurlijk met tal van locale en regionale varianten – naar de grote één-schepige, scheepsvormige plattegrond, soms een- of tweemaal ter plaatse herbouwd, vervolgens een opschuiven en tenslotte een verlaten van de nederzetting ten gunste van een andere plek binnen het territorium.

Hoe deze ontwikkelingslijnen in de vroege middeleeuwse nederzettingen verlopen in het holocene klei- en veenlandschap, tussen 400-1200, is voorlopig nog lang niet zo duidelijk, het onderzoek is er door moeilijker terreinomstandigheden iets minder ver gevorderd; het eenschepige, scheepsvormige huis lijkt er vrijwel zeker niet voor te komen, al kennen wij het nog wel op het kleiboord van de Rijn bij Dorestad¹⁴).

Heeft aldus het middeleeuwse nederzettingsonderzoek zich vooral in het noordelijke deel van Europa en in Engeland ontwikkeld, voor de Volksverhuizingstijd en de vroege middeleeuwen zijn wij daardoor nu wat een-

zijdig geïnformeerd over de in Nederland traditioneel aan de Friezen en Saksen toegeschreven gebieden en niet over het gebied van de Frankische Landnamen bij uitstek: het Maasgebied en de Brabantse zandgronden. Begint deze pas in de 6e eeuw – de oudste datering in de rijengravingen – en zijn de Kempen in de 4e en 5e eeuw geheel onbewoond geweest? Er zijn enkele hutkommen uit de Merovingische tijd langs de linker Maas-oever opgegraven bij Cuyk en Grubbenvorst, maar een duidelijk verband met nederzettingen ontbreekt nog¹⁵). Men kan in elk geval vermoeden, dat de nederzettingenpatronen hier zullen verschillen van die op de noordelijke zandgronden omdat wij ons hier in een – zij het maar kort – geromaniseerd gebied bevinden. En mochten alle banden met dit verleden zijn doorsneden, dan kan men toch nog aan invloeden denken van geromaniseerde Frankische cultuur uit het zuiden, van de ten opzichte van het noorden vroegere christianisering en kerkbouw op de nederzettingen. De genoemde onderzochte nederzettingen in Drente en op de Veluwe zijn alle kerk- of kapelloos.

Ook voor de latere perioden is het hertogdom Brabant een politiek zich sneller ontwikkelend gebied dan de t.o.v. het Duitse Rijk enigszins perifere gewesten Holland, Utrecht en Gelre, al geldt dit vooral voor het centrum van het hertogdom in België; de Kempen liggen t.o.v. dit centrum ook weer wat marginaal. Voor archeologisch onderzoek zijn de marginale gebieden anderzijds juist gunstig – het bleek uit het voorgaande en ook Kakebeke heeft hierop met nadruk gewezen –: de relictten zijn er dikwijls minder aangetast door latere bewoning en de oude tradities houden er, als er geen onderbreking in de bewoning is geweest, langer stand, zodat men er op vruchtbare wijze historische geografie en zelfs nog enigszins ethno-archeologie kan bedrijven. Hoe het ook zij: ook in de Kempen zou in de eerste plaats onder de plaggendecken van de laat-middeleeuwse akkers gezocht moeten worden naar de vroeg-middeleeuwse nederzettingen om deze dan op de zelfde wijze als bv. de ijzertijdnederzettingen te Haps en Oss te onderzoeken. Een eerste mogelijkheid hiertoe deed zich in het begin der 70er jaren voor onder de Everse Akkers en te Olland beide te St.-Oedenrode waar tijdens ontgronding en naast IJzertijdnederzettingen ook sporen van verschillende middeleeuwse boerderijen werden waargenomen met bijgebouwen en waterputten¹⁶). Over het geheel genomen zijn hiervan toch de sporen te fragmentarisch gebleven, waardoor op basis van de veldgegevens het helaas nog niet mogelijk is gebleken tot een preciese reconstructie van het nederzettingstype of van de boerderijtypen te komen¹⁷). De datering lag tussen ca. 1000 en 1300 (alsmede een potstal-hoeve uit de 15e of 16e eeuw). Een tweede gelegenheid deed zich voor toen men begon met de afgraving van de es van Dommelen voor nieuwbouw van de gemeente Valkenswaard¹⁸). Aangezien zich binnen dit uitbreidingsplan de „Brouwershof” langs de Kerkakkerstraat (voorheen Keersopperweg) de standplaats bevond van de v.m. kapel van Dommelen en men deze binnen de nieuwbouw als monument zichtbaar wilde doen blijven, deed de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek hier op verzoek van de gemeente in 1978

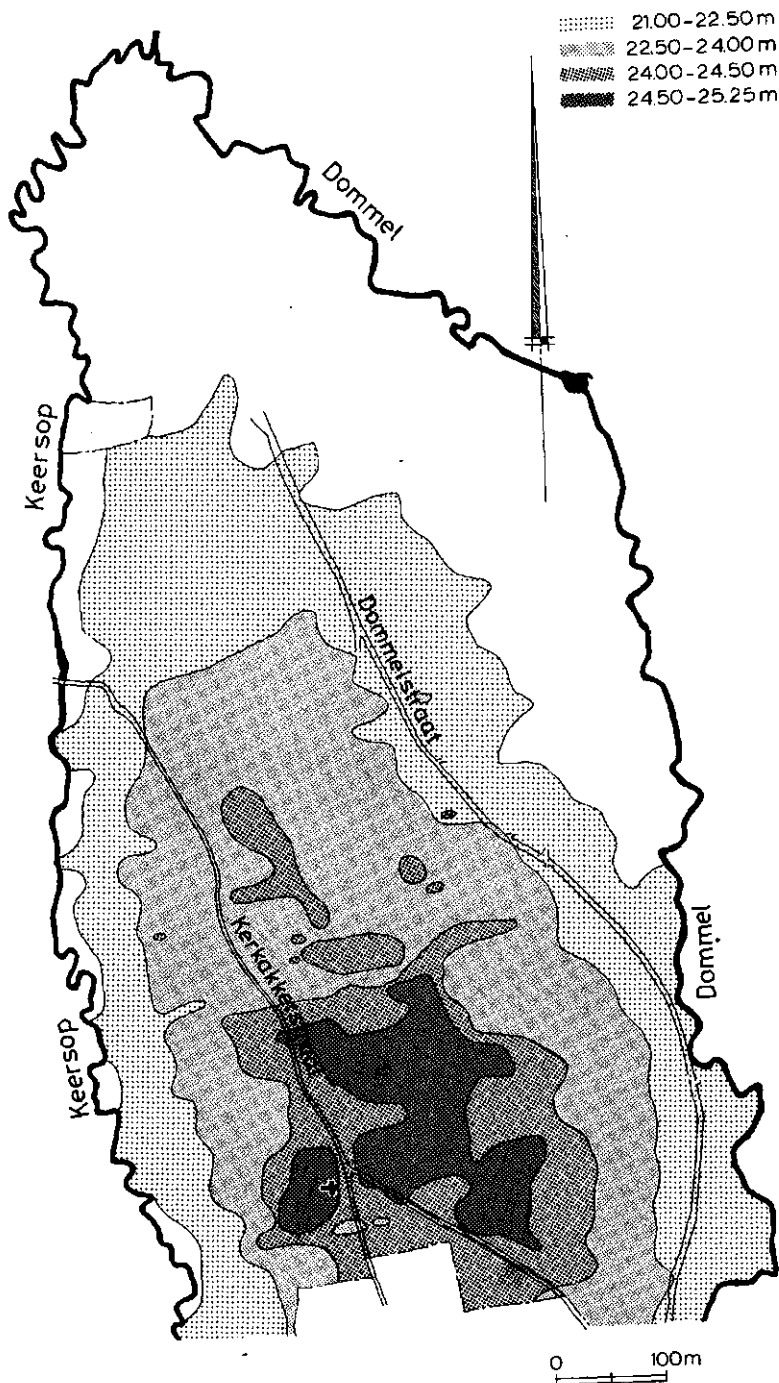
Afb. 1. Situatie Dommelen, gem. Valkenswaard, tussen de riviertjes Dommel en Keersop.

een klein onderzoek, waarbij de bakstenen fundamenteën van de kapel werden blootgelegd (afb. 1). Zij dateerden van de 14e eeuw; de oudste vermelding van de kapel valt in het jaar 1350¹⁹). Tevens werd vastgesteld dat zich onder de fundamenteën oudere graven bevonden, terwijl buiten de kapel onder het esdek paal- en afvalkuilen met scherven uit de 9e-12e eeuw werden aangetroffen, alsmede ook enkele oudere graven²⁰). De ROB was niet in de gelegenheid hiervoor de opgraving verder uit te breiden, maar het vondstbericht wekte in samenhang met de ophanden zijnde esafgraving de belangstelling van de Vakgroep Middeleeuwse Archeologie van het Albert Egges van Giffen Instituut voor Prae- en Protohistorie te Amsterdam (I.P.P.), welke juist naar een goed vergelijkingsobject bezuiden de grote rivieren zocht voor haar nederzettingsonderzoek in het Kootwijkerzand en bij Horst op de Veluwe. Gezien de situering van de vindplaats precies op de kop van het dekzandplateau tussen de riviertjes Keersop en Dommel kon worden vermoed dat de aangetroffen sporen tot een nederzetting van enige importantie hadden behoord. (afb. 2)

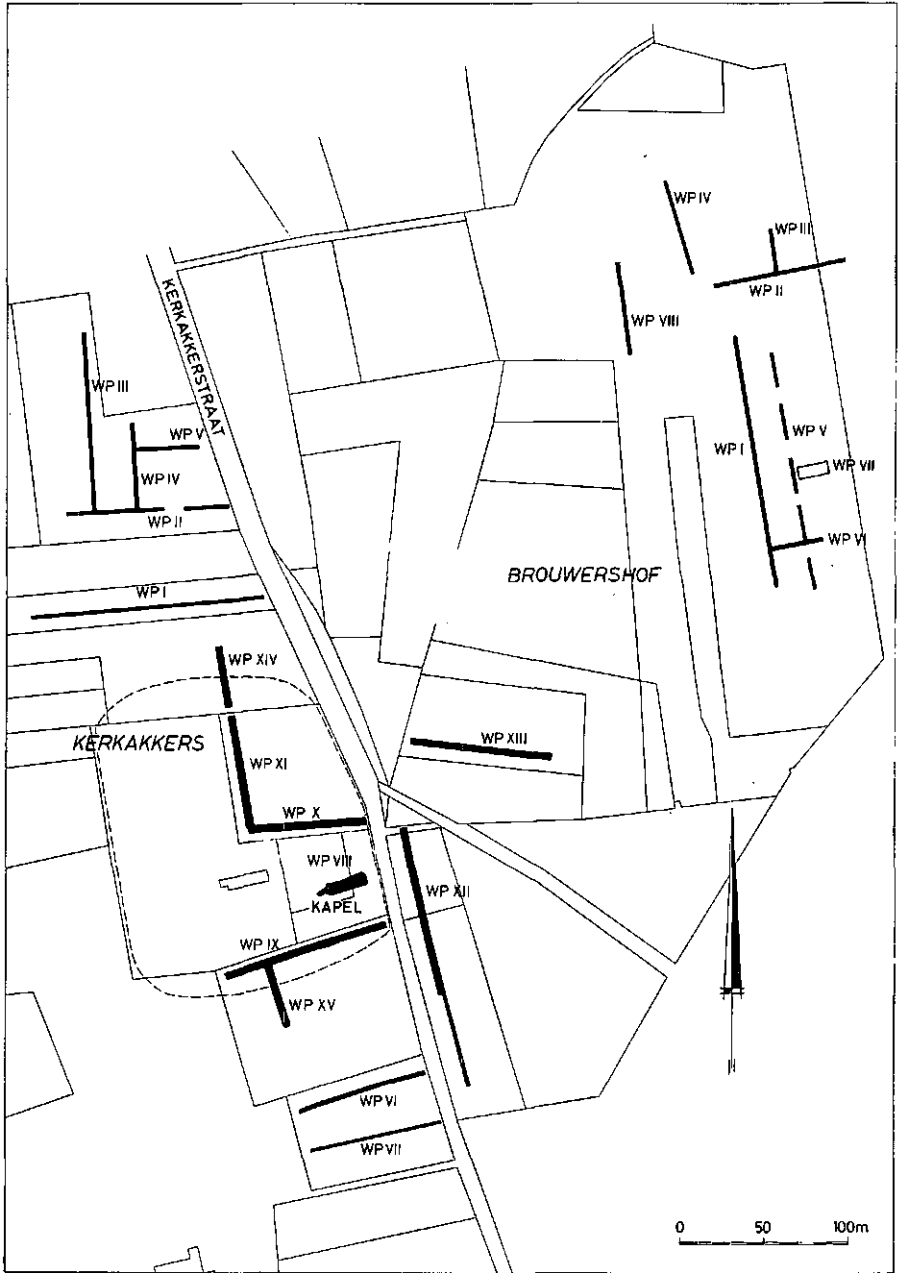
Na overleg met de provinciale archeoloog, drs. W.J.H. Verwers en met het college van burgemeester en wethouders van Valkenswaard kon begin 1980 worden besloten tot een proefonderzoek, dat met financiële steun van de provincie Noord-Brabant en met welwillende medewerking van de gemeente Valkenswaard en van de eigenaars van enkele nog niet onteigende akkers werd uitgevoerd zowel in de directe omgeving van de kapel als meer ten oosten daarvan om een zo groot mogelijk stuk van de nog niet bebouwde es op bewoningssporen te controleren. Er werden gedurende drie campagnes in voor- en najaar 1980 1.80 m brede sleuven met een gezamenlijke lengte van 2 km getrokken over een gebied van 25 ha (uitgezonderd de daarbinnen gelegen, voor onderzoek ontoegankelijke sportvelden) (afb. 3). Sommige der sleuven werden indien daarvoor aanleiding bestond dubbel of driedubbel verbreed. In de oostelijke sleuven werden onder de es geen sporen uit de middeleeuwen aangetroffen. De es, met een dikte variërend van 0.70 m tot 1.40 m, bleek wel op een oude cultuur- of akkerlaag te zijn aangelegd, waarin incidenteel naast houtskool, scherven uit de ijzertijd en enig romeins importaadewerk (dolium en terra sigillata) werden gevonden – een normaal verschijnsel onder de Brabantse esdekken – maar bijbehorende nederzettingen uit die periode werden niet aangesneden (afb. 4). Ook uit het esdek zelf kwamen geen middeleeuwse archeologica van voor 1300. Alleen in werkput XII, direct ten oosten van en parallel met de Kerkakkerstraat, werd een klein aantal grondverkleuringen (paalgaten?) waargenomen, waarin zich echter uitsluitend aardewerk uit het eind van de midden bronstijd, bevond (afb. 5)²¹).

In werkput I werden vage sporen van een de dekzandrug kruisende, O-W verlopende weg herkend, die ongedateerd is gebleven.

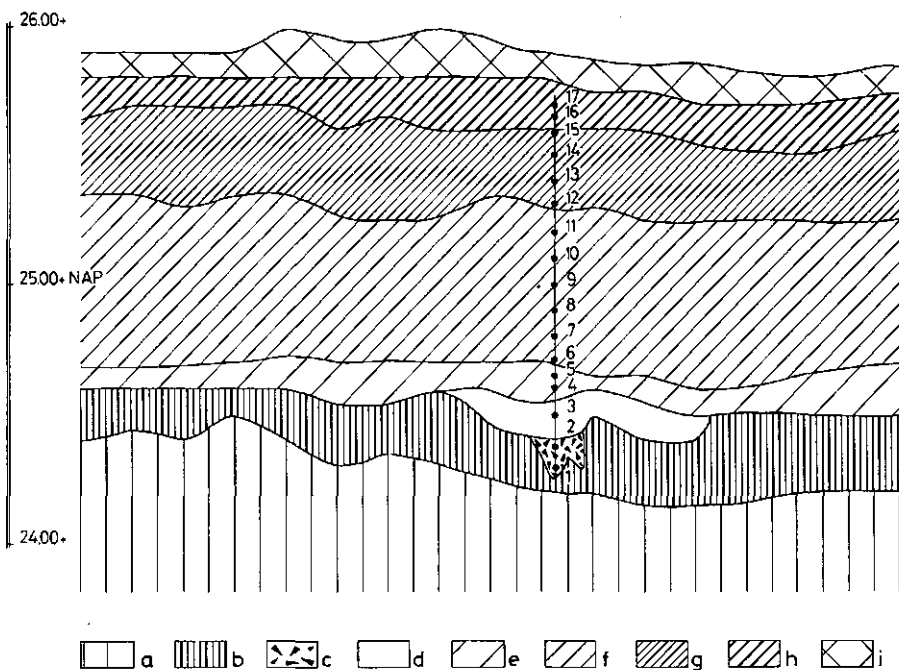
In de westelijke sleuven VIII tot en met XI en XIV-XV, in de directe omgeving van de kapel, werden in het dekzand direct onder het esdek de sporen van een middeleeuwse nederzetting vastgesteld, die gezien het daarbij gevonden aardewerk (zie hierna) dateert tussen 700-1300 n. C. De

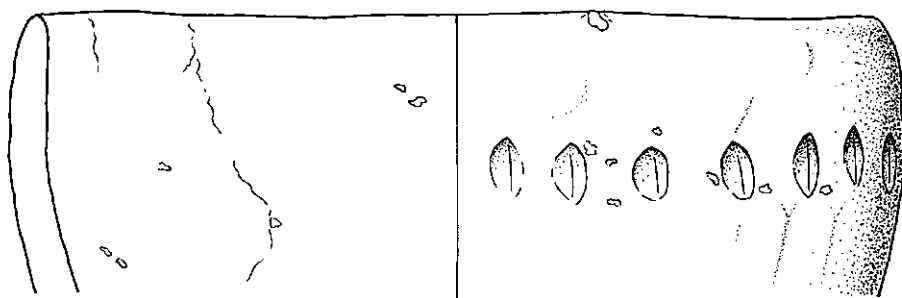
Afb. 2. Vereenvoudigd hoogtelijnenkaartje van de vaste ondergrond van het noordelijk gedeelte van Dommelen; de standplaats van de v.m. kapel op één van de hoogste terreinpunten is aangegeven.

Afb. 3. Proefonderzoek Dommelen: overzicht der in 1980 gegraven sleuven op de Kerkakkers en Belleman. de omvang der middeleeuwse nederzetting (8e-12e eeuw) is aangegeven met een stippellijn. In sleuf XII sporen uit de midden-bronstijd.

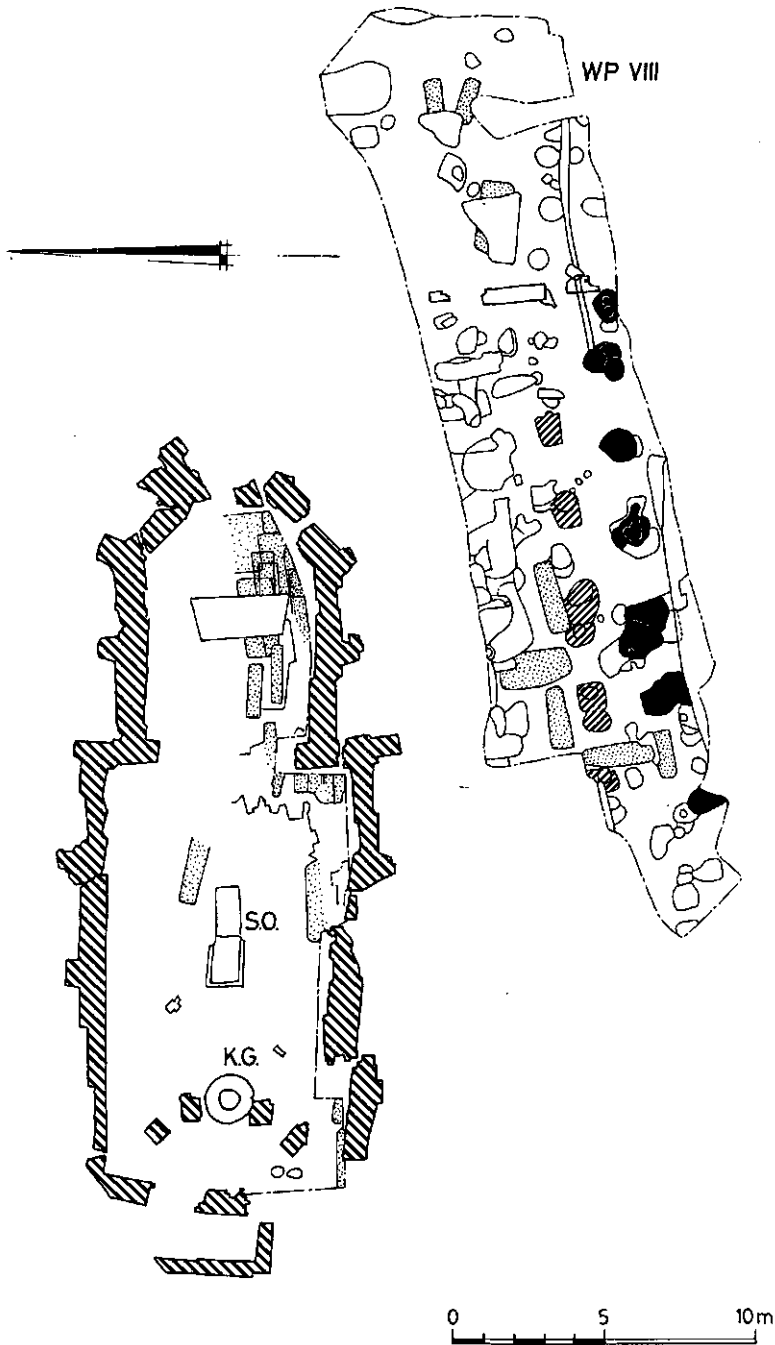
Afb. 4. Profiel esdek (sleuf VIII Belleman). Van onder naar boven: a) ongestoord dekzand; b) geelbruine oude cultuurlaag, mogelijk oude akkerlaag; c) haard; d) verrommelde grijsgele laag; e) grijze esgrond; f) donkerbruine esgrond; g) bruine esgrond; h) zwarte esgrond; i) bouwvoor. De getallen hebben betrekking op de monsters genomen ten behoeve van pollenanalyse.

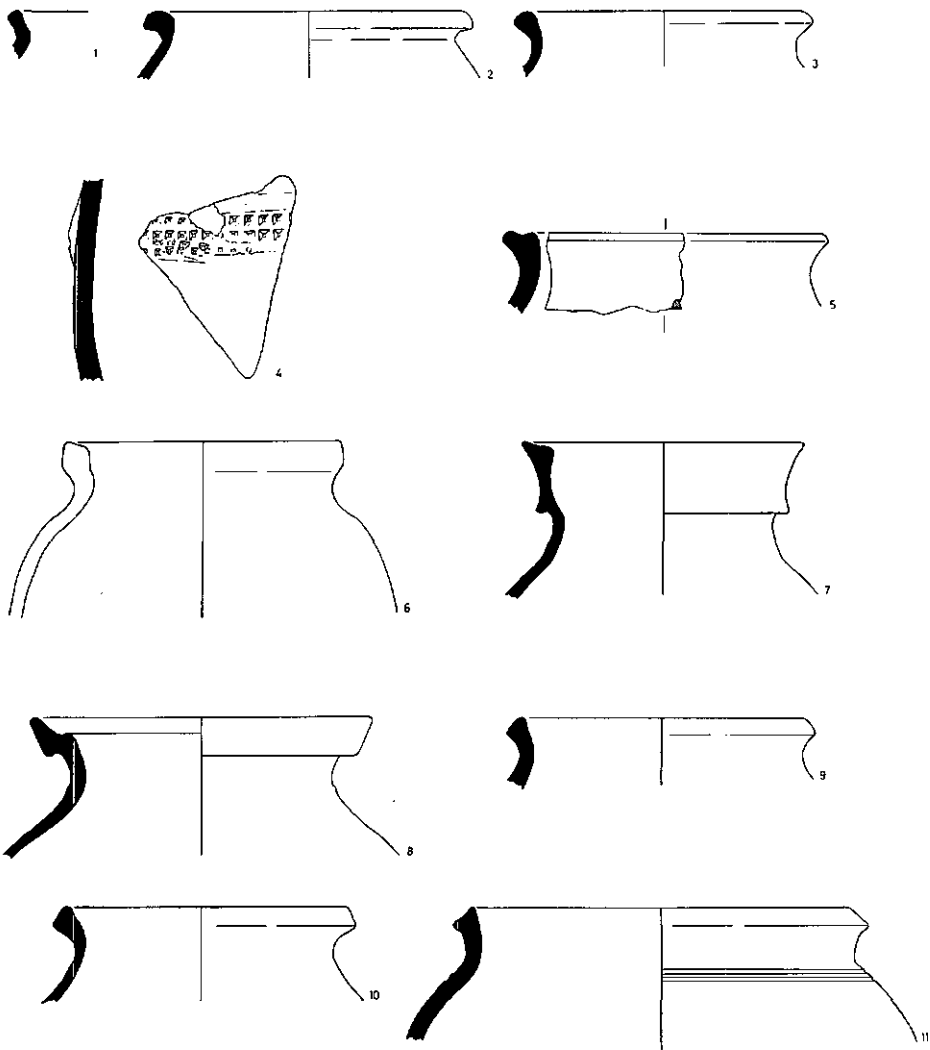
Afb. 5. Randscherf van met kwartsgruis gemagerde „Laren“-pot met vingerafdrukken onder de rand, gevonden in sleuf XII. Eind midden-bronstijd. (Hilversum-cultuur).

grijze cultuur- of akkerlaag tussen esdek en dekzand ontbrak hier. Deze is hier of niet geweest of door de bewoningsactiviteiten verdwenen. De sporen bestonden uit – over de sleuven onregelmatig verspreid – paalgaten met zeer wisselende diameters (van 1.50 tot 0.80 m), greppels, tenminste drie waterputten, een grote afvalkuil en een dit maal zeer duidelijk O-W verlopende weg bestaande uit karresporen. Voor zover gecontroleerd reikten de paalkuilen maximaal tot ca. 0.70 m beneden het dekzandoppervlak. De waterput die gedeeltelijk onderzocht werd (in werkput XI) reikte tenminste tot drie meter diepte. In werkput XIII, direct ten zuiden van de voormalige kapel, bevond zich de dichtste concentratie van paalgaten (afb. 6). Hierin viel een O-W rij te onderscheiden, die gezien het licht gebogen verloop, vermoedelijk de zijwand aangeeft van een scheepvormig huis. Min of meer parallel met deze rij bevindt zich een tweede rij paalgaten van geringere diameter, die vermoedelijk bij een ander gebouw heeft behoord. Tussen en onder deze sporen bevinden zich paalkuilen en greppels van een oudere periode, die nog niet nader geïnterpreteerd kunnen worden. Ook de in de andere sleuven te voorschijn gekomen paalkuilen, greppels etc. kunnen nog niet aan bepaalde gebouwen en erven worden toegeschreven omdat deze sleuven in het algemeen niet breder dan vier meter waren. Opmerkelijk is bovendien dat (nog?) geen hutkommen tevoorschijn kwamen. Tenslotte zij erop gewezen dat een aantal greppels werd aangetroffen die de oudere sporen snijden en die te naaste bij overeenkomen met de huidige perceelsgrenzen.

Van het grootste belang is echter dat nu vaststaat dat er een nederzetting geweest is en is aangetoond dat hij zich tenminste over een drie ha uitstrekt. De begrenzing en aan de N, O en Z-zijde lijken vrijwel zeker zoals op de tekening (afb. 3) aangegeven. Alleen aan de W zijde kon niet ver genoeg gegraven worden om hier de grens te kunnen vinden; wij nemen echter aan dat deze niet zo erg veel verder westelijk kan hebben gelegen, omdat het onwaarschijnlijk is dat de nederzetting in de laagte van het beekdal zou zijn gelegen (vanouds de vochtige weidegronden!). Bijzondere mobiele middeleeuwse vondsten zijn nog niet te melden. Het aardewerk dat verzameld werd is grotendeels op de draaischijf vervaardigd en is uit Rijn- en Maasreek geïmporteerd (afb. 8). Tot de vroegste vondsten moet een aantal randfragmenten worden gerekend uit de karolingische tijd (700-900). Zij zijn afkomstig van kleine kookpotten van het type Dorestad W III (nrs. 1-3)²²). Tot dezelfde periode kan een fragment van een reliëfbandamfoor behoren, hoewel deze tot in de 11e eeuw kunnen voorkomen (nr. 4). Het roodbeschilderde aardewerk uit Pingsdorf bij Keulen of Zuidlimburgse pottenbakkerijen dateert in hoofdzaak uit de 11e en 12e eeuw. Van het fragment nr. 6 is niet duidelijk of het wel of niet gedraaid is. Het baksel is tamelijk zacht en het randprofiel lijkt weinig bekend. In de 12e eeuw bereiken Dommelen ook de importen uit het midden-Maasgebied, met name het aardewerk uit Andenne. Typisch zijn de „manchetvormige” randen (nr. 7) en het spaarzame glazuur op de schouders van de potten. Het randprofiel met dekselgeul van nr. 8 is een veelvuldig terugkerend element in de

Afb. 6. Opgravingsplattegrond van de gotische bakstenen kapel met klokkegieterij (kg) en bronssmeltoven (so) met aansluitend werkput VIII, waarin grondsporen van graven, greppels en paalgaten (=wart); de wandpalen van een vermoedelijk scheepsvormig huis; gearceerd de palen van een ander gebouw. Gestippeld: graven.

Afb. 7. Middeleeuws aardewerk afkomstig uit de nederzettingen onder de Kerkakkers te Dommelen.

Kempen, maar merkwaardigerwijs (nog?) niet in Andenne²³). Naast deze importen staan de lokaal vervaardigde kogelpotten, veelal met een driehoekig randprofiel (nrs 9-11). Zij zijn veelal reducerend gebakken en hebben daarom een grijs-zwarte kleur. Hoewel deze kogelpotten veelal met de hand gevormd zullen zijn, lijkt het erop dat onderdelen op het wiel zijn gedraaid, zoals de rand. Wellicht heeft ook de afwerking op een (langzaam) draaiende schijf plaats gehad. Hierdoor is het moeilijk een goed onderscheid te maken tussen handgevormde en op de draaischijf vervaardigd aardewerk aan de

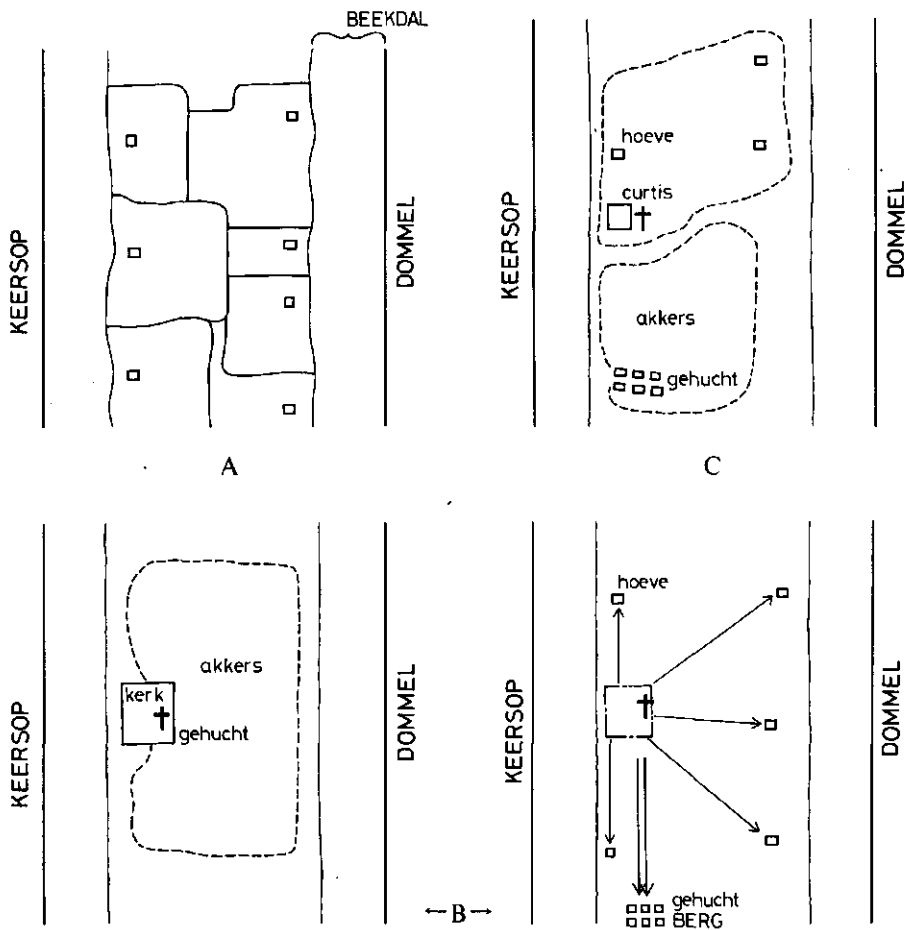
hand van een macroscopische beschouwing van de keramiek. Het voorlopige beeld van Dommelen komt overeen met het algemene beeld dat we van het middeleeuws aardewerk in de Kempen hebben: een dominante positie van de importen en het schijnbaar ontbreken van het geheel met de hand gemaakte aardewerk (vanaf de karolingische tijd in het noorden en westen van Nederland de kogelpot).

De in 1980 tijdens de proefcampagnes verzamelde gegevens bieden ons, in al hun verscheidenheid, nog onvoldoende inzicht in de aard en de functie van de nederzetting. Geschreven bronnen zijn voor Dommelen voor de betreffende periode geheel afwezig, zodat ook hieruit niet geput kan worden. Ook de naam Dommelen, een oude waternaam, geeft in deze richting geen specifieke aanwijzingen voor de ouderdom van de nederzetting. De eerste vermelding van Dommelen heeft plaats in 1311. In een rij van „hominum allodialium” wordt een zekere Godefridus Gobbe van Dommelen genoemd²⁴). Leengoederen van de hertog van Brabant zijn eveneens bekend, zoals een domistadium (een huisplaats) een molen met visrecht (ongetwijfeld de nog bestaande Dommelse watermolen), weilanden, etc²⁵). Deze lenen werden gehouden door Godefridus en Henricus, zonen van Arnoldus van Dommelen. In 1464 worden de grenzen van de gemene gronden van Dommelen definitief vastgelegd²⁶). Overige bronnen vermelden cijnsen en renten, geschonken aan het klooster te Postel en de kerk te Dommelen²⁷). Uitgebreider historisch onderzoek, gecombineerd met een historisch-geografisch onderzoek, waarbij tegens latere bronnen worden gebruikt, kan het laat-middeleeuwse bewoningspatroon van Dommelen verduidelijken²⁸). Met de tot op heden beschikbare gegevens zijn drie voorlopige modellen voor de genese van het nederzettingpatroon op het plateau tussen Dommel en Keersop te geven. In de landschapsnota Kloosterakkers vindt men een eerste model²⁹). Hier wordt verondersteld dat de hoeven op de scheiding van hoger en lager gelegen gronden de oorspronkelijke bewoning weergeven. Door verdergaande ontginning zijn hun akkergebieden in de loop der tijd aaneengegroeid (afb. 8a).

Dit model gaat uit van een eenmaal gevestigd nederzettingpatroon, wat daarna weinig aan verandering onderhevig is. Recent archeologisch onderzoek laat evenwel zien dat tot 1300 nederzettingen zich nog regelmatig kunnen verplaatsen (zie boven).

Een tweede model gaat uit van een klein dorp op een hoger gedeelte van het plateau, ontstaan in de vroege middeleeuwen (karolingische tijd). Na 1000, wanneer de ontginning van de beekdalen ter hand wordt genomen en deze een steeds grotere rol gaan spelen in het landbouwsysteem kan dit dorp uiteenvallen in een aantal afzonderlijke hoeven op de scheiding van hogere en lagere gronden. Deze ontwikkeling zal zich geleidelijk voltrokken hebben (afb. 8b).

Het gehucht Berg kan zijn ontstaan doordat meerdere boeren bij elkaar zijn gaan wonen. De kerk, gebouwd bij de oudere nederzetting, is een stabiel element. Het verplaatsen daarvan brengt de nodige moeilijkheden met zich mee, bijvoorbeeld, de wijdig door een bisschop, het verlaten van een plaats

Afb. 8. a. Model van bewoning met verspreide hoeven op de grens van hoge en lage gronden.
 b. Model van een geconcentreerde bewoning welke later uiteenvalt.
 c. Model van een geconcentreerde (merovingische?) bewoning met een latere (karolingische) curtis.

waar de voorouders begraven liggen. Een derde model gaat uit van een hogere ouderdom voor het gehucht Berg en de daaraanluitende akkers. De nederzetting, aangetroffen op de Kerkakkers, kan een lokaal centrum zijn van een grootgrondbezitter, een curtis. Abdijen en wereldlijke heren hebben in de Kempen veelvuldig dergelijke lokale centra bezeten. Een curtis kan alleen staan of nog omringd zijn door een aantal bijbehorende hoeven (afb. 8c).

De kerk is in dit model een eigen kerk, gesticht door de grootgrondbezitter op zijn lokaal centrum. Het verdwijnen van de nederzetting is mogelijk een gevolg van het afnemende belang van de lagere adel bij de opkomst van het

hertogdom Brabant. In dit verband is de vermelding van Godefridus Gobbe van Dommelen van belang, evenals het ontbreken van belangrijke kerkelijke goederen in Dommelen (zo lijkt het). De mogelijkheden voor de ontwikkeling van het nederzettingpatroon op het plateau tussen Dommel en Keersop zijn hiermede waarschijnlijk nog niet uitgeput. Voorlopig is alleen via archeologisch onderzoek van de nederzetting het juiste antwoord te vinden op de vraag welk model de meeste geldigheidswaarde heeft en dit vervolgens belangrijk aan te vullen. Dit onderzoek biedt dan tevens de mogelijkheid relaties te leggen met het historisch-geografisch onderzoek van de latere middeleeuwen. Op deze wijze kunnen de opgravingen te Dommelen een belangrijke nieuwe impuls geven aan het nederzettingsonderzoek in Brabant en daarmee bijdragen tot een beter begrip van een snel veranderend oud landschap.

Op het ogenblik dat dit artikel als voorlopig opgravingsbericht ter perse gaat worden de voorbereidingen voor een uitgebreid verder onderzoek getroffen. Dit moet helaas snel gebeuren, want juist op de plek van de nederzetting is een blok sociale woningbouw gepland, waarmee niet langer getalmd mag worden. Het betekent dat $\frac{3}{4}$ van het nederzettingsterrein reeds in 1981 onderzocht moet zijn. Bovendien zullen er nog verdere verkenningen in de omgeving gedaan moeten worden. Er zal daardoor misschien niet altijd even verfijnd gewerkt kunnen worden, maar daar staat tegenover dat een gespecialiseerd oecologisch team van het IPP zal participeren in het gehele onderzoek. Aangezien ook een goede historisch-geografische begeleiding aanwezig is (werkgroep Eicha) lijkt thans aan de uitdagingen van A.D. Kakebeke voldaan te gaan worden.

H.H. VAN REGTEREN ALTENA EN F. THEUWS

Noten

- 1) Kakebeke, 1967; 1968; 1971; 1977.
- 2) Winkelmann, 1958; Dolling, 1958.
- 3) Met een „scheepsvormige plattegrond” wordt aangegeven dat de lange zijwanden van het gebouw in het midden iets naar buiten gebogen zijn.
- 4) Beresford and Hurst, 1971.
- 5) Pesez, 1975; Pignonier, 1975.
- 6) Le Roy Ladurie, 1975.
- 7) Demolen, 1972.
- 8) Addyman and Leigh, 1973; Catholme, 1977, *Medieval archaeology*.
- 9) Voor een overzicht van de stand van het archeologisch nederzettingsonderzoek van de middeleeuwen zie men Chapelot en Fossier, 1980.
- 10) Waterbolk en Harsema, 1979; Waterbolk, 1979 en 1980.
- 11) Heidinga, z.j. en 1979.
- 12) Zimmermann, de opgravingen te Dalem zijn nog niet gepubliceerd.
- 13) Nielsen, 1977; Hvass, 1977; 1978; 1979; Stoumann, 1977.
- 14) Van Es en Verwers, 1978.
- 15) Van Es, 1973.
- 16) Heesters, 1973, 1976. Wij moeten hier voorbijgaan aan het in 1975 ten offer vallen aan

- ontgrondingswerkzaamheden van een nederzetting uit de 8e-13e eeuw te Escharen (gem. Grave), vlakbij de vindplaats van een merovingische muntschat. Rond 1977 gebeurde het zelfde te Moergestel. Omstreeks de zelfde tijd verrichte de ROB een proefonderzoek naar bewoningssporen uit de 8e-13e eeuw op een oeverval van de Maas bij Beers; dit onderzoek leidde tot bescherming van dit belangrijke terrein (Verwers en Beex, 1978, pp. 34-38).
- 17) Dit wordt door de tweede auteur beproefd voor een doctoraal scriptie.
 - 18) Wij zijn ons bewust dat wij met het gebruik van het woord „es” een Noordnederlands begrip voor het gemak naar Brabant overplanten.
 - 19) Theuws, 1981.
 - 20) Een interessant probleem is de relatie tussen de oudere graven, het esdek en de kerk. Helaas geeft de opgraving in de kerk hierover nog geen uitsluitsel. We hopen in een later stadium gedetailleerder in te gaan op de opgraving van de kerk, waarin ook nog een klokkegieterij werd teruggevonden.
 - 21) Determinate Dr. J.A. Bakker, IPP. Het betreft een grote versierde randscherf (zie afb. 5), enige wandfragmenten en een bodemfragment.
 - 22) Van Es en Verwers, 1980, pp. 81-87.
 - 23) Borremans en Warginaire, 1966. Wel vindt men dit type rand veelvuldig in de Zuid-limburgse pottenbakkerijen gedurende periode A (eind elfde – begin twaalfde eeuw), waarin de productie veel op die te Andenne lijkt. Bruyn, 1960-1961 en Bruyn 1965.
 - 24) Camps, 1979, nr. 834.
 - 25) Rijksarchief 's-Hertogenbosch, Schaduwarchief nr. 2, leenhof van Brabant, slootboek, folio 53; nr. 7, idem, spechtboek, folio 86v.
 - 26) Enklaar, 1941, nr. 59.
 - 27) Abdij archief Postel, charters Dommelen, nrs. 1-5 en Panken, 1901-1902, 26-35.
 - 28) Mélotte, 1977.
 - 29) Landschapsnota Kloosterakkers, 1973, pp. 2-4.

Literatuur

- Addyman, P.V., and Leigh, D., 1973, The Anglo-Saxon Village at Chalon, *Hant. Medieval Archaeology* 17, 1-25.
- Beresford, M. and Hurst, J.G., 1971, *Deserted medieval villages*. Londen.
- Borremans, R. en Warginaire, R., 1966, *La céramique d'Andenne*. Recherches de 1956-1965, Rotterdam
- Bruyn, A. 1960-1961, Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10-11, 462-507.
- Bruyn, A., 1965, *De middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg (Nederland)*, Tongeren.
- Camps, H.P.H., 1979, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312, I. De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemer)*. 's-Gravenhage.
- „Catholme”, 1977, *Medieval Archaeology* XXI, 213.
- Chapelot, J. et Fossier, R., 1980, *Le village et la maison au Moyen Age*. (Bibliothèque d'archéologie). Paris.
- Demolon, P., 1971, *Le village mérovingien de Brébières (VIe-VIIe siècles)*. Arras.
- Dolling, H., 1958, *Haus und Hof in Westgermanischen Volksrechten*. Münster.
- Enklaar, D.Th. 1941, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Utrecht.
- Es, W.A. van, 1973, Early Medieval Settlements. *Ber. R.O.B.* 23, pp. 281-287.
- Es, W.A. van en Verwers, W.J.H., 1978, Dorestad. De opgraving: de grondsporen. *Spiegel Historiael* 13, 232-240.
- Es, W.A. van en Verwers, W.J.H., 1980, *Excavations at Dorestad 1, The Harbour: Hoogstraat 1*. Amersfoort.
- Heesters, W., 1973, Uit de voorgeschiedenis van een Brabants dorp. *Brabants Heem* XXV, 125-149.
- Heesters, W., 1976, Archeologische sprokkelingen nr. 7. Een zaalhuis in Olland. *Brabants Heem* XXVIII, 66-68.
- Heiding, H.A., z.j., *Verdwenen dorpen in het Kootwijkerzand*. Barneveld.

- Heidinga, H.A., 1979, Horst (gem. Ermelo). *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 78, 53-55.
- Hvass, S., 1977, Vikingbebyggelsen i Vorbasse. *Mark og Montre* 13, 18-29.
- Hvass, S., 1978, Fernalderlands byerne ved Vorbasse. *Fra Ribe Amt*, 357-391.
- Hvass, S., 1979, Fem års udgravninger i Vorbasse. *Mark og Montre*, 15, 27-39.
- Hvass, S., 1979, Die Völkerwanderungszeitliche Siedlung Vorbasse Mittel Jutland. *Acta Archaeologica* 49, 61-111.
- Kakebeeke, A.D., 1967, Reconstructie van de agrarisch ambachtelijke situatie onzer dorpen uit de kadastrale bescheiden van omstreeks 1830 als project voor een heemkundekring. *Brabants Heem* XIX, 5-18.
- Kakebeeke, A.D., 1967, Enige opmerkingen over de bewoning en percelering te Duizel. *Brabants Heem* XIX, 191-204.
- Kakebeeke, A.D., 1968, Somé observations about parcelling and habitation in Schadewijk, community of Eersel. *Geografisch Tijdschrift* II, 190-204.
- Kakebeeke, A.D., 1971, De Franken; ons gebied tijdens het hertogdom Brabant. Mandos, H., en A.D. Kakebeeke. *De acht Zaligheden, oude kern van de Kempen*. Oisterwijk, 301-363.
- Kakebeeke, A.D., 1977, Enige opmerkingen betreffende het onderzoek van de duistere eeuwen in de Kempen. *Brabantse Oudheden* XVI, 279-287.
- Landschapsnota Kloosterakkers*. 1973, Valkenswaard.
- Le Goff, J., 1965, *La Civilisation de l'occident médiéval*. (Coll. Les grandes civilisations, R. Bloch ed.). Paris.
- Le Roy Ladurie, E., 1975, *Montaillou, village occitan de 1294 à 1324*. Paris.
- Mélotte, H.E.M., 1977, Voor Dommelse mensen van nu. Latjes, P.J., (ed.), *Weerderheem*. Valkenswaard, 49-58.
- Nielsen, L. Chr., 1977, Omgård- en vestjysk landsby fra Vikingertid. *Hardsyssels Årborg*, 59-84.
- Panken, P.N., 1901-1902, *Beschrijving van Dommelen*. Bergeijk. (ongepubliceerd manuscript).
- Pesez, J.M., 1975, Une maison villageoise au XIVe siècle: les structures. *Rotterdam Papers* 2, 139-150.
- Piponnier, F., 1975, Une maison villageoise au XIVe siècle: le mobilier. *Rotterdam Papers* 2, 151-170.
- Stoumann, J., 1977, Vikingertids byen i Saedding. *Mark og Montre* 13, 30-42.
- Theuws, F., 1981, De oerparochie in de Kempen en haar belang voor het nederzettingsonderzoek. I, de latere Middeleeuwen. *Brabants Heem* XXXIII. In voorbereiding.
- Verwers, W.J.H. en Beex, G.A.C., 1978, *Archeologische Kroniek van Noord-Brabant*, 1974-1976. Eindhoven.
- Waterbolk, H.T., 1979, Siedlungskontinuität im Küstengebiet der Nordsee zwischen Rhein und Elbe. *Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet*, 13, 1-21.
- Waterbolk, H.T. and Harsema, O.H., 1979. Medieval farmsteads in Gasselte. *Palaeohistoria* 21, pp. 227-265.
- Waterbolk, H.T., 1980, Hoe oud zijn de Drentse dorpen? Problemen van nederzettingcontinuiteit in Drenthe van de bronstijd tot de Middeleeuwen. *Westerheem* XXIX, 190-212.
- Winkelmann, W., 1958, Die Ausgrabungen in der frühmittelalterlichen Siedlung bei Warendorf, Westfalen. *Neue Ausgrabungen in Deutschland*, Berlin, 492-517.